

**KOŚCIÓŁ EWANGELICKO-AUGSBURSKI
NA WARMII i MAZURACH
PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ
W SPOJRZENIU
HISTORYCZNO-EKUMENICZNYM**

Ks. Krzysztof BIELAWNY

**KOŚCIÓŁ EWANGELICKO-AUGSBURSKI
NA WARMII i MAZURACH
PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ
W SPOJRZENIU
HISTORYCZNO-EKUMENICZNYM**

**WYDAWNICTWO „HOSIANUM”
Olsztyn 2008**

Recenzenci:
prof. dr hab. Karol KARSKI
ks. prof. dr hab. Tadeusz Dionizy ŁUKASZUK

Redaktor książki:
ks. Jan GUZOWSKI

Redaktor wydawniczy:
Swietłana KRUK

Skorowidze, redakcja techniczna i przygotowanie do druku:
Władysław A. SACHA

Projekt okładki:
Adam KARZEL – „SQL” s.c.

Wydano za zgodą
Kurii Metropolitalnej Archidiecezji Warmińskiej
L.dz. 245/08
Olsztyn, dnia 13.02.2008 r.

© *Copyright by:* Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum”,
Olsztyn 2008

ISBN 978-83-89093-42-4

**Wydawnictwo Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej
„Hosianum”**

Wydanie I. Objętość 43,0 ark. wyd. = 26,25 ark. druk. B₁/16.

Fotoskład, przygotowalnia offsetowa i druk:
Studio Poligrafii Komputerowej „SQL” s.c.

10-684 Olsztyn, ul. Wańkowicza 24, tel./fax 089 542 03 39, 089 542 87 66
e-mail: studio@sql.com.pl

WSTĘP

W podpisanej 22 kwietnia 2001 r. w Strasburgu „Karcie Ekumenicznej” (Wytyczne dla wzrastającej współpracy pomiędzy Kościołami w Europie) czytamy: „W duchu Ewangelii musimy wspólnie opracować historię Kościołów chrześcijańskich, znaczną wieloma dobrymi doświadczeniami, ale także podziałami, waśniami, a nawet konfliktami zbrojnymi. Ludzka wina, niedostatek miłości oraz częste nadużywanie wiary i Kościołów dla interesów politycznych poważnie zaszkodziły wiarygodności chrześcijańskiego świadectwa”¹. Dziś u początku trzeciego tysiąclecia chrześcijanie różnych wyznań są zobowiązani do dawania wspólnie świadectwa swej wiary. Lepsze poznanie przeszłości pozwala z większą miłością i po bratersku kroczyć ku jedności chrześcijan.

Celem niniejszej pracy jest wydobyć możliwie wszystkich wątków historycznych na temat relacji zachodzących pomiędzy ludnością ewangelicką na Warmii i Mazurach a historią zbawienia ludzi inaczej wierzących, zwłaszcza katolików, by następnie syntetycznie przedstawić oraz logicznie ułożyć owe poglądy i postawy — w wachlarzu historycznej prawdy — w zamierzoną całość oraz ukazać specyfikę i oryginalność tychże postaw wyznawców Kościoła ewangelicko-augsburskiego w postaci studium historyczno-ekumenicznego. Główny więc akcent zostanie położony na wymiar dziejowy ewangelików na Warmii i Mazurach, na ich egzystencję historyczną, czyli po prostu na historię tej części naszego narodu. Historyczność, dziejowość jest tym najszerszym pomostem, jaki łączy ludzi z dziejami zbawienia, a także jaki łączy wyznawców chrześcijaństwa między sobą, co z czasem dało początek ruchowi ekumenicznemu.

Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej jest jedną z denominacji Kościołów luterzańskich, które swój początek wywodzą z Reformacji, zapoczątkowanej przez ks. dr. Marcina Lutera w 1517 r. W ciągu kilku stuleci

¹ *Karta Ekumeniczna. Wytyczne dla wzrastającej współpracy pomiędzy Kościołami w Europie*, Warszawa 2003, s. 9. Prezentowany przekład *Karty Ekumenicznej* został wspólnie przygotowany przez Radę Episkopatu ds. Ekumenizmu Kościoła rzymskokatolickiego oraz Polską Radę Ekumeniczną, pochodzący z 25 lutego 2003 r. Dokument podpisali: abp A. Nossol, ówczesny przewodniczący Rady Episkopatu ds. Ekumenizmu oraz abp Jeremiasz, prezes Polskiej Rady Ekumenicznej (PRE).

wytworzyły się różne typy Kościołów luterzańskich: państwowe (np. Skandynawia), ludowe (np. Niemcy), wolne (np. USA) i mniejszościowe (np. Polska). Największe i najtrwalsze wspólnoty polskojęzyczne powstały w XVI w., a w kolejnych stuleciach na Śląsku Cieszyńskim i w południowej części dawnych Prus Książęcych, czyli w późniejszych Prusach Wschodnich. Tu też w 1817 r. w wyniku reformy Fryderyka Wilhelma III powstał Kościół ewangelicko-unijny, który pochodzi z połączenia Kościoła luterńskiego i kalwińskiego. Kościół ten przetrwał w byłych Prusach Wschodnich do 1945 r.²

Zakończenie II wojny światowej zmieniło oblicze narodowościowe, wyznaniowe, społeczne i polityczne południowej części dawnych Prus Wschodnich, która w wyniku postanowień międzynarodowych została przyłączona do Polski. Część natomiast północna została przyłączona do ówczesnego Związku Radzieckiego. Zarówno ludność Warmii, jak i Mazur, znalazła się w granicach Polski. Warmię zamieszkiwała ludność rzymskokatolicka, natomiast Mazury w znacznej większości ewangelicy. W wyniku II wojny światowej dotychczasowa ludność opuszczała swą małą ojczyznę, emigrując do Niemiec Zachodnich. Wyjeżdżali zarówno Warmiacy, jak i Mazurzy, a więc katolicy i ewangelicy. W zamian na opustoszałe tereny przybywali nowi osadnicy z różnych stron Polski. Przybywała ludność z okolic Suwalszczyzny, Kolna, Łomży, Ostrołęki, Kadzidła, Myszyńca, Chorzel, Przasnysza, Ciechanowa, Działdowa, Lubawy, Grudziądz i wielu innych miejscowości. Zasiedlili tę ziemię także osadnicy z Wileńszczyzny, Lubelskiego, z centralnej Polski, a nawet z Bieszczad. Nowi przybysze w większości byli wyznania rzymskokatolickiego, nie brakowało jednak wyznawców innych tradycji wyznaniowych, choć stanowiły one znaczną mniejszość. Wśród tej mniejszości znajdowali się wyznawcy prawosławia, Kościoła grekokatolickiego, metodystycznego, ewangelicko-augsburskiego i innych pomniejszych wyznań. Dlatego zamiarem autora tej pracy było ukazanie trudnych dziejów wyznawców Kościoła ewangelicko-augsburskiego na Warmii i Mazurach po zakończeniu II wojny światowej, czyli naszych współbraci chrześcijan, którzy dzielili wraz z ludnością rzymskokatolicką trudne powojenne dzieje. Ludność ewangelicka musiała bowiem walczyć o własne świątynie, o duszpasterzy, którzy mogliby sprawować nad nimi opiekę religijną; walczyć także o zgodę na sprawowanie nabożeństw we własnych domach, o naukę religii, o używanie zrozumiałego języka w liturgii, a więc o język niemiecki, a przede wszystkim o własną godność i tożsamość dziecka Bożego. Był to czas bardzo bolesny, poprzedzony równie tragicznymi latami wojny i okupacji niemieckiej, podczas której hitlerowcy wymordowali m.in. całą rodzinę Burschów, krewnych Edmunda Burschego, profesora teologii ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, i ks. Juliusza Burschego, naczelnego biskupa Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce, niestrudzonego obrońcy polskości Śląska i Mazur. Kościół ewangelicko-augsburski w Polsce był tym Kościołem, który szczególnie

² K. Karski, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP*, w: *Ekumeniczny leksykon Kościołów i Wspólnot religijnych*, pod. red. W. Nowaka, Olsztyn 1999, s. 65.

ucierpiał w czasie wojny, tracąc znaczną część swych duchownych, zamordowanych przez hitlerowców. Po okresie socjalizmu nazistowskiego wkroczył socjalizm komunistyczny, który z całą bezwzględnością niszczył to, co było związane z chrześcijaństwem.

Z chwilą zakończenia II wojny na Warmii i Mazurach pozostało od 80 do 100 tys. wyznawców Kościoła ewangelickiego. Jednak polityka państwa polskiego, której celem była repolonizacja wszystkich Mazurów, doprowadziła do masowych wyjazdów do Niemiec Zachodnich. Z każdym rokiem ubywało wyznawców Kościoła ewangelicko-augsburskiego. W 1955 r. mieszkało na tych ziemiach około 46 tys. wyznawców tegoż Kościoła w 1961 r. — już tylko 21 tys., a w połowie lat siedemdziesiątych XX w. Kościół ewangelicko-augsburski na terenie województwa olsztyńskiego zmalał do 6400 wyznawców³.

W wyniku wojny Kościół ewangelicko-unijny na Warmii i Mazurach także doznał ogromnych zniszczeń. Niemiecka administracja Kościoła unijnego przestała funkcjonować. Nie było duszpasterzy, którzy mogliby otoczyć opieką ludność ewangelicką. Kilku duchownych, pozostałych na tych terenach, nie było w stanie podjąć się pracy duszpasterskiej. Pracę tę podjęli ewangelicy przybyli z okolic Działdowa. Powołali radę Kościoła ewangelickiego w Okręgu Mazurskim, której przewodniczącym został ks. Jan Szczech (Szzech). Rada postawiła sobie za cel zorganizowanie życia religijnego, otoczenie opieką duszpasterską ludności ewangelickiej, pozostałej na tych terenach, a także zapraszanie duchownych do pracy na Warmię i Mazury z różnych denominacji ewangelickich w Polsce. Praca rady jednak nie trwała długo, gdyż w połowie 1946 r. zaprzestała swej działalności. W miejsce rady zostały powołane nowe władze zwierzchnie Kościoła ewangelickiego. Po wyborze władz diecezji mazurskiej Kościół ewangelicki w Okręgu Mazurskim połączył się z Kościołem krajowym i od tej pory tworzył Diecezję Mazurską Polskiego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁴.

Ogromną trudnością w pracy duszpasterskiej w pierwszych latach powojennych były nieporozumienia pomiędzy ludnością ewangelicką a nowo przybyłą na tereny Mazur i Warmii ludnością osadniczą, która uważała Mazurów-ewangelików za Niemców. Jeszcze długo wśród ludności osadniczej funkcjonował stereotyp: ewangelik to Niemiec, a katolik to Polak. Animozje te nie miały wyłącznie podłoża religijnego, gdyż ogólna niechęć Polaków do Niemców, a nawet wrogość, jeszcze przez długie lata po zakończonej wojnie funkcjonowała w świadomości Polaków w całym kraju. Natomiast u tych najokrutniej doświadczonych, do dziś uruchamia w psychice stan zagrożenia. Przybywająca na Mazury ludność osadnicza nie potrafiła odróżnić Mazurów od Niemców. Napływający tu osadnicy wnosili ze sobą cały bagaż nieludzkich doświadczeń z czasu wojny i okupacji niemieckiej:

³ A. Jagucki, *Mazurskie dole i niedole. Wspomnienia i refleksje z lat pracy na Mazurach*, Olsztyn 2004, s. 37–41.

⁴ E. Kruk, *Ewangelicy w Olsztynie*, Olsztyn 2002, s. 83–97.

pacyfikacje wsi, zamęczone rodziny w hitlerowskim obozie, wywózkę, łapanki, strzelanie do ludzi na ulicach, głód i wojenną poniewierkę, czego sprawcami byli przecież Niemcy. Jeszcze długo, nawet po dziesięciu latach od zakończenia wojny, u wielu Polaków dźwięk niemieckiej mowy uruchamiał odczucie grozy i wrogie emocje. Powodowało to, iż wielu Mazurów ucierpiało z tego powodu, a nawet było ograbianych przez szabrowników. Nie ułatwiało to ewangelikom prowadzenia normalnej posługi duszpasterskiej. Wyzbycie się bowiem wielowiekowych i świeżych urazów, zapomnienie doznanych od Niemców krzywd, napaści i rozbojów, nie zagojonych jeszcze ran w psychice Polaków, uprzedzeń i wzajemnej niechęci, nie było sprawą prostą. W dodatku polityka wyznaniowa władz państwowych nie uwzględniała tego rodzaju stanu ducha przesiedleńców, a raczej z całym rozmysłem perfidnie wykorzystywała owe emocje, podsycając i manipulując jednych przeciw drugim, co rodziło niepotrzebne konflikty⁵.

Pierwsi duchowni, przybywający na Warmię i Mazury, dość szybko opuszczali ten teren. Była to bowiem praca misyjna — parafie rozległe, wierni zaś rozproszeni po wielu miejscowościach. A ponieważ nie było środków lokomocji, więc często z posługą duszpasterską do wiernych dojeżdżali rowerami lub szli pieszo, pokonując dziesiątki kilometrów do stacji kaznodziejskich czy świątyń. W następnych latach przybywali kolejni duszpasterze do pracy na Mazury, jednak wielu z nich nie wytrzymało owych bardzo trudnych warunków⁶. Zresztą polityka wyznaniowa władz państwowych była nastawiona na utrudnianie posług duszpasterskich. Władze ateistyczne, lansujące „jedynie słuszny” światopogląd marksistowski, traktowały Kościoły jako zło konieczne, którym należy utrudniać pracę duszpasterską. Działo się tak przez całe lata powojenne. Władze komunistyczne stosowały politykę: dziel i rządź. Starły się za wszelką cenę poróżnić Kościoły chrześcijańskie. Odbierały jednemu wyznaniu nieruchomości, by przekazać je innemu. Jednak wielu duchownych nie godziło się na taką praktykę, co stawało się pretekstem do usuwania duchownych z ich placówek duszpasterskich⁷.

Innym problemem ludności ewangelickiej na Warmii i Mazurach było przejmowanie świątyń przez nowych osadników. Wielu z nich to świadkowie utraty miejsca świętego, jakim była dla nich świątynia. Z kościołem parafialnym łączyli najpiękniejsze chwile swego życia, nabożeństwa rodzinne, uroczyste confirmacje, śluby czy nabożeństwa świąteczne. Wraz z utratą świątyni, tracili swą małą Ojczyznę, dlatego tak często nie godzili się z tym faktem, broniąc kościoła parafialnego za wszelką cenę. Tam, gdzie wspólnoty ewangelickie były małe, zdeorganizowane świątynie przejmowała ludność katolicka na cele kultu religijnego. Dzięki determinacji ludności katolickiej, wiele świątyń udało się uratować

⁵ M. W a g n e r, „Każdy protestant to szwab”. *Fragment skomplikowanej powojennej historii Mazur*, w: „Borussia” 2001–2002, nr 26, s. 30–53.

⁶ E. K r u k, *Ksiądz Otton Wittenberg — weteran pracy na niwie Pańskiej*, w: *Ewangelicy duchowni i parafianie. Powojenne lata w Olsztynie i na Mazurach*, Olsztyn 2007, s. 47–64.

⁷ A. K o p i c z k o, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996.

przed zniszczeniem. Pierwszy okres przejmowania świątyń ewangelickich nastąpił w latach 1945–1947. Drugi okres to lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX w. Władze komunistyczne i na tym polu utrudniały właściwe korzystanie ze świątyń. Do 1971 r. wszystkie świątynie były własnością skarbu państwa, a związki wyznaniowe tylko korzystały z własności, która do państwa należała. Państwo było wszechobecne, co powodowało trudności w działalności duszpasterskiej. Dopiero ustawa uwłaszczeniowa z 23 czerwca 1971 r., o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych Kościołów i Związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na ziemiach Zachodnich i Północnych (Dz.U. Nr 16, poz. 156), uregulowała kwestie własnościowe Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Czas ten był bardzo trudny w relacjach pomiędzy Kościołem rzymskokatolickim a ewangelicko-augsburskim. Jednak wspólny dialog doprowadził do pozytywnego rozwiązania wielu trudnych kwestii⁸.

Poza tym w okresie powojennym zarówno świątynie, jak i cmentarze ewangelickie, nie były we właściwy sposób szanowane przez nowych osadników. Wiele świątyń okradano z cennych dzieł sztuki, wybijano szyby i witraże. Z cmentarzy kradziono nie tylko płyty nagrobne, ale i piękne ogrodzenia — kute z żelaza czy żeliwne. Czyniono to często za cichym przyzwoleniem służb porządkowych, które nie interweniowały we właściwy sposób, widząc tego rodzaju incydenty. Umożliwiała to wszystko polityka wyznaniowa ówczesnego państwa polskiego.

Trudności duszpasterskie Kościoła ewangelicko-augsburskiego były spowodowane także pojawieniem się tu duchownych wyznania metodystycznego, choć zostali oni zaproszeni przez radę Kościoła ewangelickiego w Okręgu Mazurskim w 1945 r. Rozpoczynając posługę duszpasterską w powiatach ostródzkim, morąskim i nidzickim, przejmowali świątynie ewangelickie na rzecz Kościoła metodystycznego; oprócz tego założyli kilka ośrodków w innych rejonach Warmii i Mazur. Z czasem duchowni Kościoła ewangelicko-augsburskiego zaczęli przybywać na obszar oddziaływania Kościoła metodystycznego, co rodziło konflikty i nieporozumienia.

Mimo tak wielu trudności, które pojawiały się w tym okresie, Kościół ewangelicko-augsburski od pierwszych lat powojennych otaczał opieką powierzonych sobie wiernych. Duchowni sprawowali nabożeństwa, uczyli dzieci i młodzież religii, odwiedzali chorych, głosili słowo Boże, organizowali święta misyjne po to, by zbliżyć wiernych do Boga. Pomagali potrzebującym, organizując pomoc charytatywną chorym, a starszym zapewniając całodobową opiekę w specjalnych domach. Praca wykonywana przez Kościół ewangelicko-augsburski, mimo tak wielu trudności, wpisała się bardzo pozytywnie w dzieje powojenne Warmii i Mazur, choć władze komunistyczne starały się wykorzystywać duchownych i wiernych do swych niecznych celów.

⁸ J.M. Wojtkowski, *Świątynie ewangelickie przekazane katolikom na Warmii i Mazurach w latach 1972–1992*, Olsztyn 2002.

Droga do dialogu ekumenicznego pomiędzy Kościołem rzymskokatolickim a ewangelicko-augsburskim po 1945 r. była dość długa. Polityka wyznaniowa państwa polskiego w latach powojennych nie pozwalała na prowadzenie dialogu pomiędzy Kościołem rzymskokatolickim a innymi wyznaniem. Władze wszystko czyniły, by nie dopuścić do jakiegokolwiek dialogu ekumenicznego. Pierwsze rozmowy pomiędzy obydwojma wyznaniem pojawiły się w latach siedemdziesiątych XX w., a związane były z uregulowaniem kwestii świątyń ewangelickich, przejętych przez ludność katolicką na cele kultu religijnego. Rozmowy te były dość trudne. Dopiero pontyfikat Jana Pawła II zdynamizował w Kościele rzymskokatolickim w diecezji warmińskiej potrzebę dialogu ekumenicznego w kilku wymiarach. Pierwsze spotkanie ekumeniczne w diecezji warmińskiej nastąpiło w 1980 r. Z czasem spotkania te zaczęły się odbywać w trzech wymiarach: duchowym, w refleksji intelektualnej i w wymiarze prakseologicznym. Wymiar duchowy jest duszą ekumenizmu, gdyż nie ma prawdziwego ekumenizmu bez nawrócenia, bez odnowy Kościoła, a także bez publicznych i prywatnych modlitw o chrześcijańską jedność. Z czasem program taki został przedstawiony przez ks. bp. E. Piszcza, rządcę diecezji warmińskiej, oraz ks. seniora diecezji mazurskiej P. Kubiczka w liście pasterskim do wiernych obu Kościołów w 1991 r. w Tygodniu Modlitw o Jedność Chrześcijan. Pisano m.in.: „Pragnę gorąco, wraz ze zwierzchnikiem — biskupem Kościoła ewangelicko-augsburskiego, zachęcić wszystkich Was, Ukochani, do serdecznych modlitw i wysiłków duchowych w tej właśnie intencji”. Ekumenizm w wymiarze refleksji intelektualnej rozpoczął się w diecezji warmińskiej od zorganizowania sympozjum ekumenicznego 20 stycznia 1983 r. Każdego roku w Tygodniu Modlitw o Jedność Chrześcijan odbywały się sympozja poświęcone różnej tematyce i lepszemu poznaniu różnych Kościołów chrześcijańskich. Wreszcie ekumenizm w wymiarze prakseologicznym realizowany jest w diecezji warmińskiej poprzez współdziałanie chrześcijan w zakresie życia społecznego, charytatywnego, troski o pokój, sprawiedliwości oraz w wielu innych potrzebach i kwestiach społecznych. Lata nowego tysiąclecia i stulecia to czas kontynuacji, ale i nowych w tym względzie wyzwań, mimo trudnej i bolesnej historii, często może przez nas nieznaną.

Otóż wydaje się, że jednym z najmniej opracowanych zagadnień na Warmii i Mazurach są dzieje Kościoła ewangelicko-augsburskiego po II wojnie światowej. Sytuacja ludności protestanckiej była bardzo trudna. Ludność ta nie mogła liczyć na pomoc ze strony władz państwowych, z założenia bowiem polityka wyznaniowa państwa ateistycznego niszczyła wszelkie przejawy religijności. Praca duszpasterska wśród ewangelików wymagała ogromnej wiary i odporności na ciągłe szykany władz. Dlatego niniejsza rozprawa pragnie uczynić zadość owej luce w dziejach tej wyznaniowej tradycji, tak bardzo zasłużonej dla wspólnych dziejów Polski i ekumenicznych dążeń.

Praca obejmuje lata 1945–2005. Punktem wyjścia jest rok zakończenia II wojny światowej. Datą końcową jest r. 2005, w tymże roku minęło sześćdziesiąt lat od

zakończenia tragicznej w skutkach wojny. W tym okresie ważnymi wydarzeniami dla ludności ewangelickiej na Warmii i Mazurach były: r. 1956 — „Październik 1956” — który dał niewielką nadzieję na zmiany w polityce wyznaniowej i narodowościowej w stosunku do ludności protestanckiej — oraz r. 1981, który ożywił życie religijne wśród wiernych ewangelickich. Rok 1989 to czas zupełnej zmiany polityki wyznaniowej państwa polskiego w stosunku do wszystkich wyznań, także w stosunku do Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Rok 2000, Rok Jubileuszowy Chrześcijaństwa, stał się rokiem symbolicznym w relacjach ekumenicznych pomiędzy wyznawcami Chrystusa. Rok 2000 był jedną z wielu, ale bardzo ważną, stacją ekumeniczną na drodze do chrześcijańskiej jedności.

Dzieje Kościoła ewangelicko-augsburskiego na Warmii i Mazurach nie zostały dotychczas wyczerpująco opracowane. Budzą one nadal ciągle żywe zainteresowanie szerokich kręgów społecznych, szczególnie mieszkańców tych ziem. Do wielu prac historycznych należy zaliczyć artykuł Janusza Małłka: „Kościoł ewangelicko-augsburski na Mazurach w roku 1945”⁹, który starał się, opierając się na materiałach źródłowych, ukazać skomplikowaną sytuację Kościoła ewangelicko-augsburskiego na Mazurach w 1945 r. Na uwagę zasługuje również praca zbiorowa pod redakcją Erwina Kruka, stanowiąca pokłosie sympozjum naukowego, jakie odbyło się w Mikołajkach w dniach 15–16 czerwca 2001 r. Publikacja pt. „Ewangelicy na Warmii i Mazurach” ukazała się staraniem Mazurskiego Towarzystwa Ewangelickiego. Do cenniejszych należą kolejne prace: Janusza Małłka¹⁰, Grzegorza Jasińskiego¹¹, Erwina Kruka¹², Andrzeja Saksona¹³, Bożeny Domagały¹⁴ i Alfreda Czesli¹⁵.

Nie można tu także pominąć ważnych artykułów — Alfreda Jaguckiego¹⁶ oraz Andreeasa Kosserta¹⁷, opisującego skomplikowaną specyfikę narodowościową i wyznaniową ludności ewangelicko-augsburskiej na tych terenach.

Cenne są również prace Andrzeja Kopiczki, wśród których należy wyróżnić monografię: „Kościoł warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej”¹⁸,

⁹ Artykuł ukazał się w „Masovii”, piśmie poświęconym dziejom Mazur, 1999 t. 2, s. 87–93.

¹⁰ J. Małłek, *Życie religijne na Mazurach w czasach nowożytnych*, w: *Ewangelicy na Warmii i Mazurach. Dzieje i współczesność*, pod red. E. Kruka, Olsztyn 2001, s. 9–22.

¹¹ G. Jasiński, *Misja wewnętrzna i związane z Kościołem ewangelickim zakłady opiekuńcze na Mazurach w XIX w.*, w: *Ewangelicy...*, s. 27–48.

¹² E. Kruk, *Ewangelicy olsztyńscy w okresach totalitaryzmu i wymiany ludnościowej XX wieku*, w: *Ewangelicy...*, s. 59–74.

¹³ A. Sakson, *Spółeczność ewangelicka na Warmii i Mazurach w latach 1945–1990*, w: *Ewangelicy...*, s. 75–76.

¹⁴ B. Domagała, *O etosie ewangelickim na Warmii i Mazurach*, w: *Ewangelicy...*, s. 87–100.

¹⁵ A. Czesła, *Tożsamość ewangelików na Warmii i Mazurach w świetle badań socjologicznych*, w: *Ewangelicy...*, s. 101–148.

¹⁶ A. Jagucki, *Z przeszłości i teraźniejszości Kościoła ewangelickiego na Mazurach*, KE 1949, R. 62, s. 80–87.

¹⁷ A. Kossert, *Między dwiema tradycjami. Trudna historia Kościoła ewangelickiego na Mazurach po roku 1945*, „Borussia” 1998–1999, nr 17, s. 113–137.

¹⁸ Olsztyn 1996.

ukazującą dzieje Kościoła warmińskiego w systemie państwa, które z założenia było ateistyczne. Autor w publikacji omawia także losy Kościoła ewangelicko-augsburskiego na Warmii i Mazurach¹⁹.

Pomocne także są tu artykuły Juliana Wojtkowskiego, wieloletniego biskupa pomocniczego, poświęcone problemowi poewangelickich świątyń na terenie Warmii, Mazur i Powiśla z podaniem ich przynależności wyznaniowej na przestrzeni kilku stuleci²⁰.

Nie do przecenienia jest również ukazanie relacji narodowościowych na Warmii i Mazurach w latach powojennych, które były przedmiotem badań Andrzeja Saksona²¹. Także i ten autor porusza problem przejmowania kościołów ewangelickich przez ludność katolicką, czyniąc to w aspekcie konfliktu wyznaniowego, gdzie u podłoża leżał fanatyzm religijny i brak tolerancji Polaków-katolików.

Z dziedziny pamiętnikarskiej należy tu przytoczyć przede wszystkim wspomnienia Alfreda Jaguckiego²², długoletniego proboszcza w Sorkwicach i jednego z pierwszych duszpasterzy powojennych na Mazurach. Dla niniejszego tematu niezmiernie interesujące są także wspomnienia i listy Jerzego Sachsa, publikowane na łamach „Kalendarza Ewangelickiego”²³.

Z materiałów drukowanych najważniejsze znaczenie dla niniejszej pracy miały czasopisma Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Wiele drobnych przyczynkarskich artykułów (częstokroć zawierających szczegóły, co do których nie zachowały się inne przekazy źródłowe) drukowano na łamach „Zwiastuna”, „Strażnicy Ewangelicznej” i „Kalendarza Ewangelickiego”. Cenne informacje dotyczące współpracy ekumenicznej w archidiecezji warmińskiej odnajdujemy w „Biuletynie Ekumenicznym” i w „Warmińskich Wiadomościach Archidiecezjalnych”.

Podstawowe materiały źródłowe do omawianego problemu znajdują się w Archiwum Państwowym w Olsztynie, w zespołach Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, w wydziale ds. wyznań w Olsztynie. We wszystkich wymienionych placówkach odnajdujemy bogatą korespondencję Kościoła ewangelicko-augsburskiego z władzami państwowymi.

Z kolei w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, główną bazą źródłową, na którą składa się korespondencja, stanowią zespoły akt urzędu ds. wyznań oraz Ministerstwa Administracji Publicznej i Ministerstwa Ziem Zachodnich. Na uwagę

¹⁹ A. Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996, s. 183–190.

²⁰ J. Wojtkowski, *Kościoty ewangelickie*, Warmińskie Wiadomości Diecezjalne (dalej WWD) 1983, nr 37, s. 158–159; tenże, *Kościoty ewangelickie przejęte dla kultu katolickiego po drugiej wojnie światowej w Archidiecezji Warmińskiej*, Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne (dalej: WWA) 1995, nr 16, s. 107–117; tenże, *Kościoty ewangelickie przejęte dla kultu katolickiego od 1945 w warmińskiej części Diecezji Elckiej i Elbląskiej*, WWA 1997, nr 27, s. 89–99.

²¹ A. Sakson, *Mazurzy — społeczność pogranicza*, Poznań 1990; tenże, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1947*, Poznań 1998.

²² A. Jagucki, *Mazurskie dole i niedole*, Olsztyn 2004.

²³ J. Sachs, *Wspomnienia Mazurskie (fragmenty) i listy do Rodziców*, „Kalendarz Ewangelicki” (dalej: KE) 1995, R. 109, s. 267–274.

zasługują także materiały mówiące o relacjach Kościoła ewangelicko-augsburskiego z Kościołem metodystycznym.

W Archiwum Diecezji Mazurskiej w Olsztynie zachowało się niewiele materiałów mówiących o latach powojennych Kościoła ewangelicko-augsburskiego na Warmii i Mazurach. Przyczyną tego stanu rzeczy był brak stałej siedziby senioratu diecezji mazurskiej. Siedzibą seniora było miejsce jego duszpasterzowania, a miejsca te zmieniały się. I tak seniorzy mieszkali w Rynie, Szczytnie, Mrągowie lub w Olsztynie. Dokumenty były przekazywane wraz z wyborem nowego seniora do jego miejsca zamieszkania. Mimo to najważniejszym miejscem dla diecezji mazurskiej przez całe lata powojenne była parafia olsztyńska. Tam też nagromadzono najwięcej dokumentów archiwalnych. Trudno jednak nie powiedzieć, iż niełatwe dzieje Kościoła ewangelicko-augsburskiego w latach powojennych przyczyniły się do utraty bezpowrotnie wielu materiałów archiwalnych. Z przekazu ustnego dowiadujemy się, że po odejściu ks. O. Wittenberga z parafii olsztyńskiej, posługę duszpasterską w parafii sprawował ks. J. Kułak. Jednak duszpasterzowanie jego było krótkie. Po nim opiekę nad parafią sprawował ks. F. Duda, proboszcz parafii ostródzkiej, który w latach 1968–1970 do świątyni olsztyńskiej dojeżdżał na nabożeństwa z Ostródy. Dom parafialny w tym czasie był pusty, nikt w nim nie mieszkał na stałe. Najprawdopodobniej wierni, chcąc przygotować mieszkanie nowemu proboszczowi, podjęli się trudu remontu pomieszczeń plebanijnych. Podczas remontowania i porządkowania pomieszczeń parafialnych pracownicy wywieźli po prostu materiały archiwalne do składu makulatury w Olsztynie. Przepuszczalnie był to przełom lat 1969–1970.²⁴ W ten sposób archiwum diecezji mazurskiej zostało zniszczone. Uratowano ze składu jedynie niewielką liczbę dokumentów (4 teczki), których nie zniszczyły deszcze, śniegi i mróz. Uratowane dokumenty przekazano do Archiwum Państwowego w Olsztynie 20 maja 1970 r.²⁵ Jednak przez długie lata były nieuporządkowane i nieskatalogowane. W 2000 r. zachowane w APO szczątkowe akta, pochodzące z lat 1945–1967, przekazano parafii ewangelicko-augsburskiej w Olsztynie.

Trzeba także stwierdzić, że w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie zachowało się niewiele materiałów mówiących o przejmowaniu świątyń ewangelickich po zakończeniu wojny. Fragmentaryczne informacje odnajdujemy na ten temat w teczkach poszczególnych parafii. Niewiele zachowało się też archiwaliów parafialnych, większość bowiem uległa zniszczeniu. Toteż niezmiernie cenne są te dokumenty, które ocalały. I tak: „Ogłoszenia parafialne z Kanigowa” z lat powojennych, gdzie znajdujemy informacje o osadnikach przybyłych

²⁴ Choć w *Księdze ubytków* w Archiwum Państwowym w Olsztynie (dalej: APO) za r. 2000 odnajdujemy zapis, że „posiadane przez APO 11 jednostek pochodzi ewidentnie z registratury tej parafii (przekazane omyłkowo do składu makulatury w 1967 r.)”, data podana w *Księdze ubytków* jest prawdopodobnie błędna. Najprawdopodobniej ostatni dokument został wydany w 1967 r. i na podstawie tego sądzono, że materiały archiwalne trafiły wówczas na makulaturę.

²⁵ APO, *Księga nabytków i ubytków Archiwum Państwowego w Olsztynie*, nr 620 a, Akta Kościoła ewangelickiego w Olsztynie z XIX i XX w., s. 82.

w okolice Nidzicy i o przejęciu świątyni przez ludność katolicką w Kanigowie. Z „Ogłoszeń parafialnych w Pieckach i Nawiadach”, pochodzących z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, dowiadujemy się o nastrojach wśród ludności katolickiej przed przejęciem kościoła ewangelickiego w Nawiadach. Inny cenny dokument z lat powojennych to „Kronika parafialna parafii Marwałd”, w której odnaleziono informacje o początkach życia religijnego osadnictwa ludności katolickiej na terenie parafii Marwałd i relacji do mazurskich ewangelików. Cennym materiałem źródłowym, który odnajdujemy w wielu parafiach rzymskokatolickich na terenie Warmii i Mazur, są protokoły powizytacyjne biskupie i dziekańskie. Ze sporządzonych zaś sprawozdań poznajemy relacje, jakie istniały pomiędzy ludnością katolicką a ewangelicką w poszczególnych parafiach. Także nieliczne, chociaż ważne materiały archiwalne, udało się odnaleźć w archiwach parafialnych w Morągu i Biskupcu.

Wreszcie w Instytucie Pamięci Narodowej w Białymstoku zachowało się sporo materiałów na temat działalności Kościoła ewangelicko-augsburskiego na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Informacje o działalności wielu duchownych odnajdujemy także w teczkach operacyjnych UB i SB. Niewielkie informacje zawierają materiały zgromadzone w teczkach operacyjnych dotyczących Kościoła rzymskokatolickiego. W wielu raportach, po informacjach o działalności Kościoła rzymskokatolickiego w danym powiecie, funkcjonariusze SB umieszczali także informacje o innych wyznaniach istniejących na tym terenie. Są to niejednokrotnie jedyne — zachowane w archiwaliach — informacje o Kościele ewangelicko-augsburskim.

Podjęty temat i przedstawiona w zarysie problematyka zdecydowały o metodzie pracy. Zastosowano metodę historyczno-krytyczną oraz opisową. Metoda historyczno-krytyczna posłużyła analizie dokumentów archiwalnych. Przede wszystkim dokumentów zgromadzonych w archiwaliach Instytutu Pamięci Narodowej i w wydziale ds. wyznań. Dokumenty zgromadzone w IPN były wytwarzane w określonym celu. Dzięki tej metodzie, informacje tam zawarte rzucają nowe światło na wiele zdarzeń. Tam, gdzie było to zasadne, przeprowadzono analizę źródeł.

Praca jest podzielona na pięć rozdziałów. Pierwszy omawia organizację diecezji mazurskiej po zakończeniu II wojny światowej, przedstawiając rządców diecezji, począwszy od Edmunda Friszkego, aż po ks. bp. Rudolfa Bażanowskiego. Przedstawiono także sylwetki niektórych duchownych pracujących w diecezji aż po 2005 r. W okresie tym duszpasterzowało w diecezji mazurskiej 94 duchownych.

Drugi rozdział ukazuje przejmowanie kościołów ewangelickich zarówno przez ludność katolicką, jak i przez wyznawców Kościoła metodystycznego, a także omawia próbę odzyskania utraconych świątyń przez Kościół ewangelicko-augsburski; ostatnią zaś część poświęcono niszczeniu i dewastacji świątyń ewangelickich.

Trzeci rozdział dotyczy próby rewindykacji majątku po Kościele unijnym, a więc starań władz kościelnych o odzyskanie plebanii, domów parafialnych,

gruntów rolnych oraz świątyń. Opisano także i te świątynie, które zostały rozebrane i przeznaczone na zapomnienie.

Rozdział czwarty przedstawia pracę duszpasterską Kościoła ewangelicko-augsburskiego w diecezji mazurskiej. Przede wszystkim omawia wysiłki, jakie wkładali duchowni w posługę duszpasterską. Prezentuje także pracę na rzecz potrzebujących poprzez dzieła charytatywne w diecezji, jak również przedstawia trudności, z jakimi borykali się wierni w życiu religijnym w powojennym okresie.

Rozdział piąty został poświęcony współistnieniu Kościoła ewangelicko-augsburskiego i rzymskokatolickiego przed i po Soborze Watykańskim II. Zaprezentowano relacje pomiędzy obydwoma wyznaniem w ciągu dwóch ostatnich stuleci, a także działalność ekumeniczną w wymiarze duchowym i teologicznym. Ten ostatni rozdział prezentuje wspólną działalność wiernych obu Kościołów na wielu płaszczyznach życia społecznego.

Uzupełnieniem książki jest dodatek zawierający prezbiterologię diecezji mazurskiej w latach 1945–2005, memoriał ks. seniora Feliksa Gloeha, przedłożony dyrektorowi departamentu Ministerstwa Administracji Publicznej mgr. Jarosławowi Demiańczukowi, powstały w wyniku objazdu Mazur w dniach 11–22 sierpnia 1945 r. oraz sporządzony 5 maja 1948 r. wykaz kościołów przejętych przez Kościół rzymskokatolicki na terenie województwa olsztyńskiego.

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
------------------------	---

Rozdział I

ORGANIZACJA KOŚCIOŁA EWANGELICKO-AUGSBURSKIEGO PO 1945 r. NA WARMII I MAZURACH	17
1. Charakterystyka ogólna okresu po 1945 r.	18
2. Organizacja i stan prawny Kościoła ewangelicko-augsburskiego	23
3. Władze zwierzchnie Kościoła ewangelicko-augsburskiego	40
— Synod diecezjalny (zgromadzenie diecezjalne)	40
— Rada diecezjalna	47
— Biskup diecezjalny (seniorzy)	48

Rozdział II

DUCHOWNI EWANGELICCY W DIECEZJI MAZURSKIEJ	66
1. Pierwsi duchowni ewangeliccy w Okręgu Mazurskim	67
2. Duchowni w duszpasterstwie parafialnym	90
3. Migracja wyznaniowa duchownych i wiernych	130

Rozdział III

PROBLEMY Z OBIEKTAMI SAKRALNYMI W KOŚCIELE EWANGELI- CKO-AUGSBURSKIM	136
1. Użytkowanie kościołów ewangelickich przez ludność katolicką	138
2. Świątynie przejęte przez metodystów	158
3. Próba odzyskania utraconych nieruchomości w latach 1945–1950	172
4. Rewindykacja i przejmowanie budynków i świątyń poewangelickich w latach 1950–1971	195
5. Profanacje i rozbiórki świątyń ewangelickich	213

Rozdział IV

DUSZPASTERSKA DZIAŁALNOŚĆ KOŚCIOŁA EWANGELICKO-AUGSBUR- SKIEGO	223
1. Działalność społeczno-kulturalna i duszpasterska w latach powojennych	224
2. Problemy językowe w duszpasterstwie parafialnym	259
3. Działalność charytatywna	269

Rozdział V

KOEGZYSTENCJA KOŚCIOŁA EWANGELICKO-AUGSBURSKIEGO i RZYMSKOKATOLICKIEGO PRZED i PO SOBORZE WATYKAŃSKIM II	280
1. Relacje międzywyznaniowe w dziejach diecezji warmińskiej	281
2. Ekumenizm duchowy i jego realizacja	284
3. Dialog teologiczny i jego realizacja	296
4. Wspólne świadectwo chrześcijan dla ekumenii	304
ZAKOŃCZENIE	311
ANEKS	317
1. Prezbitologia diecezji mazurskiej w latach 1945–2005	317
2. Władze Kościoła ewangelicko-augsburskiego	340
3. Memoriał Ks. Seniora Feliksa Gloeha przedłożony dyrektorowi departamentu Ministerstwa Administracji Publicznej mgr. Jarosławowi Demiańczukowi, sporządzony w wyniku objazdu Mazur w dniach 11–22 sierpnia 1945 r.	342
4. Wykaz kościołów na terenie województwa olsztyńskiego z 5 maja 1948 r.	350
ZUSAMMENFASSUNG	361
WYKAZ SKRÓTÓW	367
BIBLIOGRAFIA	369
SKOROWIDZ GEOGRAFICZNY	383
SKOROWIDZ NAZW i NAZWISK	397
INHALTSVERZEICHNIS	417
SPIS TREŚCI	419